

6. SELÇUKLU İMPARATORLUĞU'NDA TARIM

Selçuklu İmparatorluğu, Türklerin kurduğu dört büyük imparatorluktan (Hun, Göktürk, Selçuklu, Osmanlı) üçüncüsüdür. İslam tarihinde de Selçuklu İmparatorluğu yine dört büyük İslam İmparatorluğundan (Emevi, Abbasi, Selçuklu, Osmanlı) üçüncüsüdür. Selçuklular yalnız Türk tarihinde değil, İslam tarihinde de dönüm noktası sayılabilecek ölçüde etkili olmuşlardır.

Selçuklu İmparatorluğu 11. yüzyılda (1040 yılında) Oğuz Türkleri tarafından kurulmuştur. Oğuzlar, hayat anlayışı ve devlet kuruculuğu gelenekleri yönünden Göktürkler'e bağlıydılar. Orta Asya'da, Orhun Irmağı ile Ötüken Yaylası bölgesindeki Göktürk İmparatorluğu'nun (6-8. yüzyıllar) çözümlenmesinden sonra Oğuz kitleleri batıya doğru ilerleyerek 10. yüzyılda geldikleri Aral Gölü civarında Oğuz "Yabgu" Devleti çerçevesinde milli geleneklerini sürdürmüşler, daha sonra Maverünnehir üzerinden Horasan'a geçerek orada devletlerini kurmuşlardır.

Selçuklu hükümdar ailesinin atası olan Selçuk'un ailesi, tarihi kayıtlar, paralar ve damgalardan anlaşıldığı üzere Oğuzların Kınık boyuna mensuptur.

1092 yılında Sultan Melihşah'ın vefatı üzerine taht mücadeleleri yüzünden imparatorluk kargaşa içine düşmüş ve dört kısma bölünmüştür:

- 1- Irak ve Horasan Selçukluları (1194'e kadar)
- 2- Kirman Selçukluları (1092-1117)
- 3- Suriye Selçukluları (1092-1117)
- 4- Anadolu Selçukluları (1092-1308).

Selçuklu Devleti, Türk sosyo-ekonomik yapısının 10. yüzyıla kadarki gelişmesi sonucu ortaya çıkmış ve kurulduktan sonra, içte yeni fetholan yerlere doğru olan göçler ve buralara gelenlerin iskani ile uğraşmış, daima güçlü bir ordu bulundurmıştır.

Selçuklular, geldikleri zaman harap halde buldukları Önyasya'da imar işlemlerine başlayarak sıhhi, toplumsal ve dini müesseseler kurarak Selçuklu mimarisinin örneklerini vermişlerdir. Taş işçiliği, tahta oymacılığı, kumaş, halı dokuma, işleme, ciltleme ve dericilik sanatlarını geliştirmişlerdir.

Selçuklu İmparatorluğu'nda özellikle Sultan Melihşah döneminde refah artmıştır. Büyük bir ordu, düzen ve güvenliği korurken iyi işleyen idari yapı devlete büyük gelirler sağlıyordu. Köylü, şehirli, çiftçi, tüccar, sanatkar, esnaf emniyet içinde çalışıyor, endişesizce yaşıyordu. Bu ortamda ilim ve imar alanlarında da büyük gelişmeler olmuş, medreseler, kütüphaneler, hayirevleri, hastaneler açılmıştır.

XIII. yüzyılda Önyasya'da, Selçukluların elinde tarım ve ticarete yayılma halindeydi. Ortaya konan eserler sadece o dönemi değil, Selçuklulardan sonrasını da etkisi altında bırakmıştır.

Eski Türk askeri teşkilat ve gelenekleri üzerine kurulan Selçuklu İmparatorluğu, kölelere ve ücretli askerlere dayanan ordu sistemini, imparatorluğun idaresi ve büyük askeri amaçları için yetersiz kabul ederek, idaresi altında bulunan bütün ülkeleri eski Türk askeri esaslarına göre örgütleyip askeri iktaları oluşturmuş ve askerlikte ve toprak idaresinde yeni bir sistem getirmiştir.

Selçuklularda toprak üç kısımda ele alınabilir:

a) Öşri topraklar

Fethedilen arazinin fatihlere ve diğer müslümanlara taksim edilen kısmıdır. Bu arazi fatihlere dağıtıldığında, beşte biri devlet hazinesi için ayrılır, beşte dördü fatihlere süvari veya piyade oluşlarına göre değişen oranlarda dağıtılırdı.

b) Haraci topraklar

Toprak, yenilenlerin elinde bırakılırsa bu arazilere haraci denirdi.

c) Miri (Emiri) topraklar

Fetih zamanında kimseye verilmeyip, Hazine için alıkonan, fetih zamanında ne şekilde işlem gördüğü bilinmeyen, öşri veya haraci araziden iken sahiplerinin varis bırakmadan ölümüyle devletin eline geçen, mülk araziden iken zamanla sahipleri belirsiz kalıpta mülkiyeti devlete kalmak üzere ihya edilen araziye miri (emiri) arazi denir.

Miri arazi iki kısma ayrılırdı:

1- Hass arazisi

İkta arazisinden padişaha ayrılan kısma hass denir. Hass arazi, sultanın şahsına ait olup, buralarda halkın ektiği, bağ, bahçe, koru, otlak olarak yararlandığı topraklardan tahsil edilen vergi İhtiyat Hazinesi'ne yatırılırdı.

2- İkta arazisi

Hass ordusu askerleri ile taşrada oturup gerçekten askerlik hizmetinde bulunanlara verilip, onlar adına tescil edilen topraklardır. İkta, fetih dolayısıyla sahipsiz kalan yerlerin, devlete ait vergilerini ödemek kaydıyla şahıslara devredilmesinden doğan bir sistemdir.

Selçuklu Veziri Nizamül-Mülk ikta sisteminde önemli değişiklikler yapmıştır. O zamana kadar kurulan devletlerde hükümdarlar kendi yakınlarına, nüfuslu kişilere, yararlılık gösteren kumandanlara arazi vermişlerdir. Mükafatlandırma olduğu için vergiye tabi olmayan, devlete çok az bir gelir sağlayan bu tarz ikta sahipliği, ikta sahibinin halk üzerinde baskı kurmasına, ilgisizlikten toprağın boş bırakılabilmesine, çiftçinin yoksulluğuna ve ekonomik çöküntüye düşmesine neden olabiliyordu.

Topraklarını iyi işleyen ikta sahipleri ise güçlenerek, derebeyler halinde hükümdarın karşısına dikilebilecek duruma gelebilmekteydiler.

Nizamül-Mülk bu sistemin olumsuzluğunu görerek yeni bir toprak dağıtım sistemi ortaya koymuştur. Buna göre imparatorluğun Hass arazileri dışındaki araziler küçük parçalara ayrılarak kumandan ve askerlere havale edildi. Daima sultanın emrine hazır bulunmak durumunda olan ikta sahipleri, her türlü gereksinimlerini iktaların gelirinden karşıladıkları için devlet hazinesine yük olmazlar, gelirlerinin artması için ellerindeki arazinin bakım ve imarına çalışırlardı. Vezir, ikta sahibine bir veya birkaç köy verirdi. Bu tarımı teşvik edici bir unsurdu. Nizamül-Mülk, ülke topraklarının birçok elde toplanmasının ülkeye refah getireceğine inanıyordu. Nizamül Mülk bu toprak sistemiyle hem muazzam Selçuklu ordusunun masrafını en az seviyeye indirmekte hem de imparatorluğun gelişmesini sağlamaktaydı. İkta sahipleri, kendilerine tahsis edilen vergiden daha fazlasını köylüden talep edemezdi. Aksi yönde hareket eden ikta sahiplerinin, iktaları elinden alınır ve cezalandırılırdı.

Askeri iktalar, hukuki durumu öşri ve haraci olarak belirlenmiş olan, yani müslüman ve müslüman olmayanlara mülkiyet hakkı tanınmış bulunan veya mülkiyeti doğrudan devlete ait olan topraklar üzerinde kurulabilmekteydi. Bu nedenle Selçuklu İmparatorluğu, hüküm sürdüğü eski İslam ülkelerinde İslam dininin savunduğu özel toprak mülkiyetine dokunmadı. Yeni fethedilen Anadolu topraklarında olduğu gibi buralarda da askeri iktaları kurdu. Selçuklularda, toprakların devlet mülkü (miri) haline getirildiğini gösterecek bir kayda rastlanmaz. Nizamül-Mülk'ün "Bütün mülk ve reaya sultanındır" ifadesinin, denetimde yüksek bir mevkide bulunan sultana, yani devlete ait olduğu biçiminde değerlendirilmesi gerekir.

İslam ülkelerinde askeri iktalar, özel toprak ve özel mülkiyet hakkını koruyarak kurulurken, Bizanslılardan fethedilerek alınan ve islam hukukuna göre hukuki durumlar daha önce belli olmayan Anadolu'daki topraklar, devlet mülkü haline getirildikten sonra iktalar bu topraklar üzerinde kurulmuştur.

Anadolu Selçuklu Devleti'nde de toprak devletindi ve üç kısımdı:

a) İkta arazisi

Araziyi emiriye'nin, hass ve ikta kısımları hükümdar, hükümdar ailesi, vezir, emir, sipahi ve devlet adamlarına tahsis edilmişti. Selçuklularda topraklı

süvariye sipahi denirdi. Görevinden uzaklaştırılanın, iktası elinden alınırđı. Tımarlı sipahinin tımarı, hizmet şartıyla erkek evlada geçerdi. Bu tımarlara “ocakzade tımarı” denirdi.

b) Vakıf arazi

Emiri, miri (devlete ait) araziden olup öşür ve resimleri sonradan ilim ve sosyal müesseselerin masraflarına karşılık olarak tahsis edilen arazidir. Bu arazinin geliri, vakfiyelerin ihtiyaçları için kullanılırdı. Selçuklu devlet adamları, kendilerine mülk edinilen arazileri sonradan vakıf şekline sokup ilmi ve toplumsal eserler meydana getirmişlerdir.

c) Mülk arazi

Devlete ait iken çeşitli nedenlerle yararlılıkları ve hizmetleri görülenlere verilmiş, daha sonra onların evlatlarına geçmiş, bir kısmı da vakıf haline getirilmiş arazilerdir.

Selçuklu Devleti’ne ait topraklarda yaşayan halk, arazinin tarzına göre ikta, vakıf veya mülk reayasıydı. Bunlar öşür ve vergilerini kimin reayası iseler ona verirlerdi.

Selçuklularda askeri iktalar, askerlikte ve toprak idaresinde yeni bir sistemdir. İkta sistemi ile nüfus yoğunluğu ve mer’a kıtlığından göç edenlerden toprağa bağlı bir ordunun kurulması, asker, idareci ve köylü arasındaki ilişki ve menfaatlerin dengelenmesi sağlanmıştı. İkta rejimi, köylüyü yarıcılık durumundan kurtarmış hakları teminat altına alınmış bir toplum haline getirmiştir.

İkta sayesinde devlet maaş ödemedi büyük bir orduyu beslemekte ve Türkmen nüfusu toprağa bağlayarak üretimin artmasını sağlamaktaydı. İkta sahipleri, kendi ve askerlerinin sefer ihtiyaçlarını iktalarından temin etmekteydiler. Savaşta yararlılık gösteren askerlere ikta verilerek ödüllendirilirdi. İkta sahiplerinin de iktaları artırılırdı. Devlet hizmetinde yüksek makamlara çıkan sivillere de ikta verilirdi. Ancak bu tip iktalar, ikta sahibi ölünce, çocuklarına kalmazdı. Çünkü bu iktalar hizmet ile ilgiliydi. İktalar rütbeye göre daha çok cülus (tahta çıkma) törenlerinde veya zafer dönüşlerinde dağıtılırdı.

Köylü işleyebildiği kadar toprağı kendi mülkü gibi tasarruf ederdi. Ancak toprağı satamaz, vakfedemez ve hibe edemezdi. Köylü, işlediği toprak için üretimin bir kısmını kira karşılığı olarak ikta sahibine verirdi. Bu kiranın saptanmasında arazinin verim kabiliyeti ölçüydü. Kiranın, ürünün 1/10’undan fazla olabileceği öne sürülmektedir.

Büyük ikta sahipleri emirlerinde 100-1000 arasında asker

bulundurmaktaydı. İktâ sahipleri birbirleriyle ve sultana karşı mücadele ediyorlardı.

Siyasi istikrarsızlık ve iç çekişmeler iktâ rejimini sarstı ve Moğol istilası iktâ rejimini ortadan kaldırdı. Daha sonra askerler iktâ dağıtılmadan hükümdarın temin ettiği gelire beslendiler.

Selçuklularda, siyasi birliğin kurulmasından sonra tarımsal üretimi artırmak için önlemler alınmıştır. Vergi sisteminin temelini tarımsal gelirler oluşturduğu için devlet tarımsal yatırımlara büyük önem veriyordu.

Sultan Sancar zamanında Merv ovası (Hazar Denizinin Doğusu) sulama sayesinde geniş bir yerleşim yeri olmuş, pamuk tarımı ve pamuklu dokuma sanayi çok ilerlemiştir. Az yağış alan Kirman'da (Hürmüz Boğazının Kuzeyi) sulama için yeraltı sularından yararlanılmıştır. Türkistan ve Horasan'ın sulama tarihi ve tesisleri çok eskidir. M.S. 839'da Fergana ve Horasan'da meydana gelen deprem sulama kanallarını tahrip etmiştir. Bu nedenle ortaya çıkan davaları çözümlenebilmek için İslam Hukuku çerçevesinde alimlerce mahalli örfelere de uygun olan bazı esaslar Kitab-ül Knîy'de (Kanallar Kitabı) belirlenmiştir. Böylece bir sulama hukuku oluşturulmuştur.

Semerkant civarında çok güzel bağ ve bahçelerin bulunduğu, dönemin seyyahlarınca ifade edilmiştir. Selçukluların ikinci başkenti olan Cîruft verimli topraklara sahipti. Burada parfüm yapımında kullanılmak üzere nergis yetiştirildiği belirtilmektedir. Vadilerde bahçe tarımı yapılmaktaydı. Sulamada Div-rua akarsuyundan yararlanılırken, o bölgede 50 kadar su değirmeni sulamada kullanılıyordu.

Civar bölgelerden taze ceviz, kavun, üzüm ve şeker kamışı getirilerek Cîruft'ta depolanıp, ihraç edilmekteydi. Bölgede hurma yetiştirilirken, şeker kamışından, elde edilen şeker ihraç da edilebilmekteydi.

Sultan Melik Kavurt, fiyatları sabit tutmak amacıyla üretimi artırıcı önlemler almıştır. Örneğin, bir yaşıdan küçük kuzu ve oğlakların kesimini yasaklayarak, et üretimini artırmıştır.

Selçuklu Anadolu'sunun ekonomik gücünü tarım, ticaret ve el sanatları oluşturuyordu. Tarımsal faaliyet, müslüman ve bir kısım hıristiyan halkın köylerde yaptığı tarla tarımı, yaylacılığa uygun yerlerde Türkmen halkın ve çiftlik sahibi devlet adamlarının geniş mer'alarda besledikleri hayvanlar (özellikle koyunculuk) ve kasaba, şehir kenarlarındaki meyve yetiştirme ve bağcılıktan meydana geliyordu. Tarla tarımı ve hayvancılık yarı göçebe (yaylacı) ve göçebelerin temel uğraşısıydı. Meyvecilik ve bağcılığın Selçuklu şehir hayatında önemli bir yeri vardı. Şehirlerde meyvelikler ve bağlar üretim için olduğu kadar mesire (gezilecek yer) ve eğlence yeri olarak önemliydi.

Özellikle meyveler, bağcılık ürünleri ve hayvansal ürünler Bizans,

Trabzon, Rum İmparatorluğu, Arap ülkelerine satılarak gelir elde ediliyordu.

Buğday, pirinç ve pamuk tarımı çok yapılırken, hayvancılıkta keçi, koyun, sığır ve at yetiştirmeye önem verilirdi. Yeni at cinslerinin elde edilmesine çalışılıyordu.

Hayvancılığın önemi dokumacılık ve dericiliğin ilerlemesine de olanak tanımıştır. Malatya'da kumaş dokuyan 12 bin tezgah bulunurken, Türk ipeklileri, Avrupa ülkelerinde "Seta Turchia" adıyla tanınmaktaydı. Venedik, Sultan Keykubat ile yaptığı anlaşmayla Selçuklulardan ipekli kumaş ve tül ithal ediyordu. Orta Asya'dan sonra halıcılığın ikinci vatanı Anadolu olmuştu. Dönemin Orleans Dukası, Selçuklulardan 12 defa kadife halı ithal etmiştir.

Selçuklular döneminde Malatya, Aksaray, Antalya, Erzincan, Karaman, Mardin, Antep, Muş, Ankara, Sivas, Diyarbakır, Kastamonu, Bursa büyük sanayi merkezleri olmuştu. Halı sanayi Aksaray, Uşak, Erzurum ve Sivas, denizci örtüleri sanayi Aksaray, dokuma sanayi Malatya, pamuklu dokuma Mardin, Muş, yünlü kumaş sanayi Karaman, Ankara, Sivas, ipekli kumaş Antalya, Erzincan, Bursa, bez dokuma Denizli, deri sanayi Diyarbakır ve Kastamonu, boya ve sabun sanayi Kırşehir, Konya, Sivas'ta gelişmişti. Bu sanayi ürünleri ihraç edilmekteydi. Ankara Keçisinin tiftiği 13. yüzyılda İngiltere ve Fransa'ya ihraç ediliyordu. Dokuma konusunda Selçukluların ne ölçüde ileri gittiğini Fransız tarihçisi Fernand Grenard'ın şu sözü çok iyi anlatmaktadır: "Romalıların iç çamaşırının ne olduğunu bilmediği dönemde, Türkler yün gömlek giyiyordu".

Şeker o zamanların lüks bir gıda maddesiydi. Halk şeker gereksinimini bal, pekmez ve meyvelerden de karşılamaya çalışılıyordu. Şeker daha çok Bağdat ve Şam'dan ithal ediliyordu. Daha sonraları Alaaddin Keykubat, Alaiye düzlüğünde bir şeker fabrikası inşa ettirmiştir. Avrupa'da ise şeker sanayi ancak 19. yüzyılda kurulabilmiştir.

Selçuklu Anadolu'sunda koyunculuk ve pamuk tarımının fazlaca yapılması, bunlara bağlı dokuma ve dericilik sanayi kollarını geliştirmiştir. 1226 yılında bir defada Erzurum'dan, Tebriz'e 2 milyon baş koyun ihraç edilebilecek ölçüde koyunculuk gelişmiş bulunmaktaydı.

1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'ya göçen köylüler Anadolu Selçuklu Devleti'nin esas gücünü oluşturmuşlardır. Anadolu Türk köylüsü yaşadığı hayat tarzı yönünden ikiye ayrılabilir;

a) Göçebe

Batı, güney ve güneydoğu Anadolu'da göçebe hayatı yaygındı.

b) Yerleşik

Orta Anadolu'da yerleşik yaşam tarzı hakimdi. Anadolu Selçuklularında, çiftçi toprağı boş bırakamaz ve terkedemezdi. Uygulanan tarım politikası bir taraftan üretim artışını diğer taraftan göçebelerin ve yerlilerin iskanını hedef almaktaydı. Çiftçilere işleyebilecekleri kadar toprak verilmekteydi. 1196 yılında Keyhüsrev, Akşehir bölgesinde hıristiyan halka arazi, ev, tohumluk, çift aletleri dağıtarak iskan edip, bir süre vergiden muaf tutmuştur.

İkta sisteminin bozulup, toprakların aristokrasinin eline geçmesi, vakıflara dönüşmesiyle tarımsal üretim azalmıştır. İç çekişmeler, Moğollar'la yapılan çarpışmalarda köylünün ekonomik gücünü azaltmıştır. Sık sık görülen kuraklık ve çekirge felaketi de açlık ve sefaletle yol açmaktaydı. Anadolu'nun açlık ve yoksulluk çektiğı bu dönemde (1300'lü yıllara doğru), Osmanlı Beyliği, İznik-Bursa'da gittikçe büyümekteydi.

7. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TARIM

Osmanlı rejiminin temellerinin atılmak üzere olduğu 13. asrın sonlarında (1299), Uçlar vilayeti ve Batı Anadolu ekim alanları ve mer'aları yönünden yeni bir üretici Türk köylü kitlesi ile canlılık kazanırken, şehir ve kasabalarda eski Selçuklu şehirlerinden gelenler, medrese ve tekke mensupları, idarecilerle kalabalıklaşıyor, ekonomik hayat canlanıyordu.

Yeni Türk rejiminin din ayrımı yapmaksızın herkese aynı şekilde uyguladığı hukuk sisteminin sonucunda, Rumlar ve Hıristiyanlar serbestçe iş hayatına giriyordu. İtalyan ticaret kolonilerinin yerini, yerli tüccarlar alıyordu. Yerli halk ile Rum ve Hıristiyanlar (Bizans halkı) birbirleriyle kin duymadan geçiniyorlar ve alış-veriş yapıyorlardı.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu sıralarında, Marmara Bölgesi civarında Rum sanayi unsuru, Kütahya, Eskişehir, Bolu civarlarında yaylacı ve tarımcı Türkler tek bir iktisadi ünite halinde bulunuyorlardı.

Osmanlılar henüz Anadolu Siyasi Birliğini kurmadan önce Anadolu'da iktisadi darlık devam ediyordu. Batı Anadolu ile Marmara'nın işgali ve Rumeli'ye geçiş, yeni iş olanakları yaratmış, ticaret gelişmişti. Osmanlı sınırları dışında kalan kısımlarda ise ekonomik güçlükler devam etmekte olup, siyasi istikrarsızlık hüküm sürdüğünden bu bölgelerden pek çok çiftçi ailesi batıya gelip yerleşiyordu.

Marmara bölgesinde, nüfusun artışı sonucunda tarımsal üretim artmış, ekonomik hayat canlanmıştır. Tarımsal ürünler rahatça pazarlanabiliyordu. Bursa'nın başkent oluşundan sonra bu şehir batı ve doğudan gelen tüccarların alış-veriş ettikleri önemli bir pazar durumuna gelmişti.

Osmanlı toplumu, idari bakımdan yöneticiler ve yönetilenler olmak üzere iki önemli sosyal yapıya ayrılmaktaydı. Yöneticiler, görevli oldukları yerde devletin otoritesini temsil eder, üretimle uğraşmazdı ve vergiden muaftı. Yönetilenler (reaya, raiyyet ve halk) ise üretimle uğraşır ve vergi verirdi. Osmanlı toplumu, dini yönden de müslüman ve hıristiyan olmak üzere iki kısımdı. Müslümanlar arasında ırk ve dil farkı gözetilmezdi. Hıristiyanlar kendi cemaatleri içinde ibadet özgürlüğüne sahip olup Medeni Hukuk bakımından tamamen kendi kanunlarına uyarlardı.

Osmanlılarda halkın bir kısmı şehirlerde büyük bir kısmı köylerde yaşardı. XVI. yüzyılda Osmanlılarda toplam nüfusun % 10'a yakın kısmı şehirlerde yaşamaktaydı. Bu yüzyılda, ekonomik, sosyal ve askeri nedenlerden Osmanlı şehirlerinin nüfusu giderek artmıştır. Genel olarak her şehirlerdeki mahalleler dini farklılığa göre şekillenirdi. Genellikle müslüman mahallelerinde hıristiyan, hıristiyan mahallelerinde de müslüman oturmazdı.

Osmanlı Devleti'nin önemli sorunlarından biri nüfus yetersizliğiydi. 1880'lerden önce Anadolu'da nüfus yoğunluğu 7 kişiyi geçmiyordu. Eğitim ve sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması, ölüm oranlarının azaltılması, özellikle Balkanlardan gelen göçmenlerin Anadolu'nun verimli topraklarına yerleştirilmesi 1880 yılından sonra Anadolu nüfusunu hızla artırmıştır. 1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası, Balkanların önemli kısmının Osmanlı yönetiminden çıkmasıyla 1876-1896 yılları arasında 846 bin Türk-Müslüman Anadolu'ya göçmen olarak gelmiş ve çoğu Ege, Marmara ve İç Anadolu bölgelerine yerleştirilmiştir. 1877-1893 döneminde Anadolu'nun nüfusu ikiye katlanmıştır. 1877-1914 yılları arasında nüfus artış hızı yılda ortalama % 5.2'dir. Birinci Dünya Savaşı 1.6 milyon nüfusun tahrip olmasına yol açmıştır. 1880'lerden önce olduğu gibi Birinci Dünya Savaşı sonrası da ciddi nüfus sorunları yaşanmıştır.

Osmanlı şehirlerinde en yüksek sivil yönetici Kadı'dır. Bu şahıs, yargı işlerine baktığı gibi kendi idari bölgesinde bir belediye başkanı gibi çalışır ve ekonominin denetim altında tutulmasında etkili olurdu.

Şehirlerde oturanların önemli bir kısmı esnaf loncalarına bağlı olarak zanaatkârlık ve diğer tarım dışı işlerle uğraşır. Şehirlerde esnafı denetlemek için lonca (ahi) teşkilatı vardı. Osmanlılarda her çeşit malın fiyatının belirlenmesinde narh sistemi uygulanırdı. Narh, kadının başkanlığındaki bir heyet tarafından saptanıyordu.

Köylerde yaşayan nüfusun çoğu tarımla uğraşır ve tarım ürünleri yetiştirirdi. Ekonomide tarımın ağırlığı fazla olduğundan çiftçinin toprağını bırakıp, başka yere göç etmesine genellikle izin verilmezdi. Toprağını bırakıp, başka yere gidenlerden "Çift Bozan" adı ile bir vergi alınırdı. Kırsal kesimde yaşayan aşiretler genellikle göçebe bir hayat yaşar ve hayvancılıkla uğraşırlardı.

Osmanlı şehirlerinin merkezinde cami, devlet dairesi, lonca binası ve bedesten (değerli eşya ve mücevherlerin satıldığı çarşı) vardı. Bu bölgenin etrafında sanatkar ve esnafın bulunduğu çarşı yer alırdı. Bu iş bölgesinden sonra ise mahalleler yerleşmişti.

Şehirlerde sosyal ve ekonomik yapı açısından vakıf eserleri önem taşırdı. Vakıf eseri olarak cami, medrese, hastane, yetimhane, aşevi ve imarete gelir getiren dükkanlara rastlanırdı. Vakıf eserleri şehirlerin ve kasabaların gelişmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Örneğin vaktiyle bataklık bir yer olan Kayseri'nin İncesu yöresi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın buraya yaptırdığı vakıf eserleri sayesinde kasaba olmuştur. Yine, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın doğduğu yer olan Muşkara Köyü, İbrahim Paşa'nın yaptırdığı vakıf eserleri sayesinde gelişip, Nevşehir ismini almıştır.

Osmanlı Devleti, yeni ticaret yollarının bulunması ve İran'daki savaşların devam etmesi sebebiyle XVII. yüzyılda dünya ticaret yollarının dışında

kalmıştır. İç karışıklıklarında katkısıyla devlette ekonomik sıkıntı görülmüştür. Osmanlı esnafı, Avrupa'dan gelen mallarla rekabet edememiştir. Ekonomik ve sosyal hayat devamlı gerilemiştir. Loncalar XVIII. yüzyılda ekonomik ve sosyal hayattaki yerini yitirmiş ve 1912'de kaldırılmıştır. XIX. yüzyılda vakıflarda bozulmalar görülmüştür. Pek çok vakıf eseri bakımsızlıktan yok olma durumuna gelmiş ise de 1836'da Evkaf Nezareti'nin kurulmasıyla vakıflar düzene kavuşmuştur. Tanzimatın ilanından sonra Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, Darüşşafaka, Darülaceze, Hilal-i Ahmer (Kızılay) gibi dernekler ortaya çıkmış, haberleşmede ve ulaşımda, özellikle demiryolu yapımında, gelişmeler olmuştur.

Tarımın geliştirilmesi için çiftçilere kredi vermek üzere 1863 yılında Memleket Sandıkları kurulmuş ise de 1888 senesinde Ziraat Bankasına devredilmiştir. Her vilayette Ticaret ve Ziraat Odaları kurularak, üretimin geliştirilmesine çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti kurulduğu ve sonradan fethettiği ülkelerde bir çeşit toprak köleliği ile karşılaşmış ve bunu çözümlmek için toprak düzenine müdahale etmiştir. Toprağı işleyenleri köle olmaktan kurtarmış, derebeylik yerine tımar sistemini, serf (köle) yerine de tımar sahibini getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde, toprak mülkiyeti devlete aitti. Yeni fethedilen yerlerde toprakların bir kısmının mülkiyeti halkı bırakılırken, bir kısmının çıplak mülkiyeti hazine için alıkonulup, tasarruf hakkı halka devrediliyordu. Bu tür arazilerin gelirleri hizmet karşılığı olarak belirli kişilere tımar olarak veriliyordu. Bu sistem, Selçuklu iktidar sisteminin bir devamı olarak Osmanlılara geçmiş olup, bunu gerektiren de devletin askeri niteliğiydi. Osmanlı Devleti'nin gelişimi döneminde askeri örgüt, toprak sisteminin gereklerine göre düzenlenmişti, toprak rejimi de askeri gereksinimleri karşılayacak biçimde örgütlenmişti.

Osmanlılarda, tarım topraklarının çoğunda, fethedilen topraklar, mülk olarak verilmeyip, mülkiyeti devlete ait olurdu. Bir ülke fethedilince buranın toprakları, gelirleri v.b. özellikleri çıkartılır ve kumandanlar arasında paylaştırılırdı. Miri topraklar, gelirlerine göre büyük, orta ve küçük parçalara ayrılırdı. Bu topraklara "dirlik" denirdi. Osmanlı Devleti'nde çiftçi ve köylü toprağın sahibi değildi. Devlet, arazi emiriyenin sahibi sayılır, savaşlarda yararlılık gösterenlere bir kısım arazinin sadece tasarruf etme hakkını tımar olarak verirdi. Tımar sahibi olan sipahide o araziye ekip, biçmek hakkını tapu senedi ile çiftçi ve köylüye verirdi. Tımar sahibi olan sipahi, çiftçi ve köylüden öşrü ve diğer vergileri kendisi alırdı. Sipahinin, çiftçiden aldığı aşar ve diğer vergiler o sipahinin dirliğini oluştururdu. Çıplak mülkiyeti devletin olmak üzere dağıtılan arazilere "miri topraklar" veya "arz-ı memleket" denirdi. Tımar sahiplerine de "sahib-i arz" denilmekteydi.

Dirlik, hem en küçük tarımsal birim hem de en küçük askeri birimdi. Savaş zamanında en küçük birimler biraraya gelerek Eyalet Ordusunu oluştururdu.

Mali açıdan tımarlar üç kısma ayrılırdı:

1) Has

Hasılatı 100.000 Akçeden fazla olan dirliklere Has denirdi. Padişah, vezir gibi yüksek kademedeki idarecilere tahsis olunurdu. Has arazisinin sahibinin görevi sona erince, arazi başka birisine verilirdi. Bu arazi mirasçılara intikal etmezdi. Has sahipleri hasılatlarının her beş bir akçesi için bir askeri (cebeli) savaşa götürmek zorundaydılar.

2) Zeamet

Hasılatı 20.000 - 100.000 Akçe arasında olan dirliklerdir. Zeamet sahiplerine “zaim” denirdi. Zeamet toprakları emirlere, beylere ve sancak beylerine verilirdi. Zeamet sahiplerinin ölümü halinde bir kısmı erkek evlada intikal ederdi. Zeamet sahibi, hasılatının her beş bir akçesi için savaşa bir asker götürürdü.

3) Tımar

Hasılatı 3.000 – 20.000 Akçe arasındaki dirliklerdir. Savaş sırasında askere alınan şahısların geçimine tahsis edilmiştir. Tımarlar, sipahilere verilirdi. Sipahinin ölümü halinde erkek evlada intikal ederdi. Tımar sahipleri, hasılatlarının ilk üç bin akçeden sonraki her üç bin akçesi için savaşa bir asker götürmek zorundaydılar.

Has sahiplerinin kendilerine ayrılan toprakların başında bulunmaları gerekmediği halde zaim ve sipahilerin başında bulunmaları zorunluydu.

Tımar sahibi, kendisine dirlik olarak verilen devlete ait miri araziye, köylülere, tapu bedeli veya tapu resmi denilen bir bedel karşılığı kiralar. Tapu bedeli ülkenin çeşitli yerlerinde verime göre değişirdi. Tımar sahibi ve köylü sözleşmeyi istedikleri zaman bozamazdı. Toprağı boş bırakıp giden köylüleri, sipahiler geri getirmek hakkına sahipti. Toprağı nadas dışında peşpeşe üç yıl boş bırakanlardan doğan zararın karşılığı olarak “çift bozan resmi” veya “leventlik akçesi” denilen vergiler alınırdı. Tımar sahibi, bu araziye ne kendisi çiftlik olarak kullanabilir ne de başka kazada olana tapu ile verebilirdi. Çiftçide, tımar sahibinin izni olmadan o toprağı başkasına veremez, izinsiz ağaç dikemez, izinsiz bağ kuramaz ve ağaçları söküp tarla yapamazdı. Sipahiye tazminat vererek razı etmek koşuluyla toprak başka birisine verilebilirdi. Ancak bu durum, köylünün başka bir yere gitmesiyle mümkün olup üretimin aksatılmaması daima amaç edinilmişti. Dirlik sahibinin tımar ve zeametine yerleşen her kişi onun reayasıydı. Tapu resmi karşılığı alınmış olan topraklar oğula, olmadığı takdirde diğer mirasçılara geçerdi. Topraklar birinci derecede mirasçı olan kimseye verilerek toprağın bölünmemesi sağlanmaktaydı.

Mülkiyeti devlete, yararlanma hakkı köylüye ait olan arazi birimleri, bir ailenin geçinebileceği miktarda tutulmaktaydı. Bu büyüklük verimli yerlerde

60-80 dönüm, orta verimli arazide 80-100 dönüm, kıraç arazide 100-150 dönümle sınırlandırılmaktaydı. Köylü toprağı satamaz, vakfedemez ve hibe edemezdi.

Nitelikleri yönünden üç çeşit tımar vardı :

a) Eşkinici tımarı

Bu tımarın sahipleri, savaş olduğunda hasılatlarına göre götürmeye zorunlu oldukları askerlerle birlikte savaşa gitmeye mecburdular.

b) Müstahfaz tımarı

Bu tımarın sahipleri, aldıkları hasılat karşılık, buldukları kaleyi korurlardı.

c) Hizmet tımarı

Bu tımar sahipleri de aldıkları dirliğe karşılık, örneğin bir köprüyü tamir etmek, bir yolu korumak, saraya sümbül soğanı veya av kuşları sağlamak gibi, bir hizmeti yapmakla mükelleftiler. Sınırlarda bulunan camilerin imam ve hatiplerine de verilebilirdi.

Çiftçinin ürün yetiştirilmesi, tımar sahibinin menfaatineydi. Tımar sahipleri, savaşa götürecekleri askerlerden dolayı, at ve binici yetiştirmek zorundaydılar.

Tımarlar veriliş biçimlerine göre de ikiye ayrılırdı :

a) Tezkeresiz tımar

Valilerin verebilecekleri iki veya üç köyün toprağını kapsayan küçük tımarlardır.

b) Tezkereli tımar

Padişahlar tarafından verilen büyük tımarlardır.

Osmanlılarda iki türlü asker vardı.

a) Kapıkulu askerleri

Devlet hazinesinden ulufe ve gündelik olarak, padişahın bulunduğu yerde, kışlalarda oturan ve nizamiye askeri hükmünde olup, padişahın kendisine mahsus askerleridir.

b) Eyalet askerleri

Zeamet ve tımarlardan gelen sipahiler ve bunların beraberinde getirdiği askerlerdir. Sadece savaş zamanında sefere giderler, diğer zamanlarda eyaletlerinde kendi işleriyle uğraşırlardı. Bunların sayısı, kapıkulu askerlerinden çok fazlaydı ve askerlikle, toprak işlerini birlikte yürütürlerdi.

Tımarlar mali bir bölge gibiydiler. Tımarlar, sipahilerin kendilerine ayrılan topraklardaki reayadan, vergileri kendi adlarına toplayıp, diledikleri gibi harcadıkları mali birlik niteliğinde olsa da, sipahinin de mülkiyet hakkı yoktu ve gücü sınırlandırılmıştı.

Reaya ve reayanın oğluna, sipahi ve sipahinin oğluna olduğu gibi tımar verilmezdi. Ancak asker olmak isteyen reayanın çocukları, sancakbeyi ve beylerbeyinin emrine girerek onların hususi hizmetini yaparlar ve sınırlarda çalışırlardı. Daha sonra da bu kimseler tımar sahibi olmaya hak kazanırlardı. Reayanın oğlu da reaya idi. Reayanın sınıf değiştirmesi yasaktı. Reaya, tımar sahibinin öşür ve kumandan olarak kendilerinden aldıkları ürünü saklamak ve zarar görmesini önlemek için bir yer sağlamak zorundaydı. Böyle bir yer yoksa, sipahiye ambar yapmak zorundaydı. Reaya, tımar sahibine verdiği ürünü kendi olanakları ile ambara ve en yakın pazara taşımakla yükümlüydü. Pazar, bir günlük uzaklıktan fazla ise bu yükümlülük kalkardı.

17. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı üretim tarzının temelini oluşturan tımar sistemi yavaş yavaş etkinliğini kaybetmeye, miri toprak sistemi, mülk toprak sistemine dönüşmeye başlamıştır. Tımar sisteminin bozulmasına neden olan iç ve dış etkenler şunlardır:

1. Fetih gelirlerinin azalması neticesinde, devlet adamları gelir getirici önlemlere başvurmuşlar ve tımarları yüksek fiyat verenlere bırakmışlardır.
2. Hızlı nüfus artışı, nüfusun istihdamını önemli bir sorun haline getirmiştir.
3. Ekonomik güçlükler, idari ve siyasi kademede nizam dışı davranışlara yol açmış, kapıkulları dirlik sahibi olmaya başlamış, devlet kademelerinde rüşvet yaygınlaşmıştır.
4. Faizcilik, geçim koşulları zorlaşan çiftçiyi ve tarımsal yapıyı bozmuştur. Savaş dönemlerinde artan vergileri ödeyebilmek için çiftçiler, faizcilerin ellerine düşmüşlerdir. Faiz borçlarını ödeyemeyen köylülerin toprakları tefecilerin eline kalmıştır. Böylece bir kısım çiftçiler topraksız kalırken, toprak temerküzü ortaya çıkmıştır.
5. Anadolu'dan geçen Hint ve İran transit yolları eski önemini kaybederken, coğrafi keşifler sonucunda deniz ticareti gelişmiş, Hint ve Çin'den gelen mallar deniz yoluyla Avrupa'ya ulaştırılır olmuştur. İran transit yolunun eski önemini yitirmesiyle Osmanlı Devleti önemli bir gelir kaynağını kaybetmiştir.
6. Batıda ateşli silah teknolojisinin gelişmesiyle sipahiler savaş gücünü kaybetmiş ve yeni teknolojiyi uygulamak için sürekli hizmette kalan, talim yapan askerlere gereksinim duyulmuştur.

7. 17. yüzyılın başlarında Osmanlı ekonomisi yoğun bir enflasyonist baskı altına girmiş ve Osmanlı piyasalarında hammadde fiyatları yükselmeye başlamıştır. Batılı tüccarlarca, Osmanlıya ithal edilen bu enflasyon ekonomik dengeleri bozmuştur.
8. Batılı ülkelerin tüccarlarına tanınan imtiyazlar, Osmanlı pazarlarının, batılı tüccarlara açılmasına yol açmış, devletin piyasaya müdahalesi azalmıştır. Bu da Osmanlının temel dengelerinin, batıdan gelen şoklarla sarsılmasına yol açmıştır.
9. Osmanlı mali yapısının günün şartlarına uyum sağlayabilecek esneklikte olmaması, fiyat istikrarı esasına göre belirlenen vergi düzeni, enflasyon dönemlerinde değiştirilememiş ve pek çok temel kurum (sipahilik gibi) gelir yetersizliğinden çökmüştür.
10. Osmanlı sosyo-ekonomik yapısının önemli bir parçası olarak uzun yıllar hizmet eden Lonca Teşkilatı, uyguladığı sert kurullarla Osmanlı piyasalarının ölçek artırımını sınırlamış, yığın üretime geçişi engellemiştir.
11. Osmanlı elitinin, toplumsal gelişmenin sadece batılı kurumların transferiyle sağlanabileceği yönündeki pek doğru olmayan düşüncesi sonucunda, eski kurumlar tasfiye edilmeye başlanmış, bunların yerini batı tarzı kurumlar almıştır.

Tımar sisteminin bozulmasından sonra Türk köy ve tarım yaşamında büyük bir boşluk ortaya çıkmıştır. III. Selim, II. Mahmut ve Abdülmecid'in ıslahat hareketleri sonuç vermemiş, devletle halk arasında "ayan" denilen derebeyi, zorba, toprak ağası kimseler girmiştir. 1839 senesinde tımar sistemine son verilmiş, Tanzimat Fermanı ile yeni bir askeri örgüt kurulmuş, bütün dirlikler kaldırılmıştır. Tımar toprakları, miri topraklara alınmış, tımar sahiplerine maaş bağlanmış, dirlik topraklarının vergisinin devletçe alınması kabul edilmiştir. Miri topraklarda, özel mülkiyet aşamasına gelmiş, pek çok toprak, büyük çiftlikler haline gelmiştir.

1858 yılında çıkartılan "Arazi Kanunnamesi" ile miri topraklar devlet elinde kalmış, dirlik sahiplerine ait tüm haklar devlete geçmiştir. Bu toprakların denetimi, devlet memurları tarafından yapılmak istenmiş, ancak kanunnamenin uygulaması kısıtlı olmuş ve miri arazinin özel mülk haline geçmesi önlenememiştir.

Osmanlı Devleti'nin ekonomik hayatında tarım önemli bir yer tutardı. Reaya denilen köylü ve çiftçiler faydalı bir sınıf sayılırdı. Bu sınıfa insan hayatının devamı için gerekli şeyleri ekip, biçen, hayvan yetiştiren kesim olarak bakılmış, tarımın, ilim ve cihattan sonra tüm işlerin en hayırlısı olduğu ifade edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde vergiler şu şekilde sınıflandırılabilir :

- a) Şahıs üzerine konanlar,
- b) Sermaye üzerine konanlar,

- c) Gelir ve üretim üzerine konanlar,
- d) Çeşitli işlemler üzerine konanlar.

Osmanlılarda bazı önemli vergiler şunlardı :

Cizye

Hıristiyanlardan alınan baş vergisidir.

Bennak

Topraksız veya az topraklı, evli çiftlerden alınan şahıs vergisidir.

Çift Resmi

50-150 dönüm toprak işleyen çiftçi ailesinden, bir çeşit arazi vergisi olarak 33-36 Akçe alınan servet veya sermaye vergisidir.

Aşar veya Öşür

Tarımsal ürünlerden 1/10 ve 1/15 arasında alınan tarımsal kazanç vergisidir.

Baş Resmi

Pazara satılmak üzere getirilen çeşitli mallar ve ürünler üzerinden alınan gider veya muamele vergisidir.

Osmanlı ekonomisinde tarımın önemi büyük olduğundan, tarla tarımı, bağ ve bahçecilik ile hayvancılık gelişmiş olup, Osmanlı Vergi Kanunları buna göre düzenlenmişti.

Ülkenin kurak ve az yağışlı yerlerinde hububat yetiştirilmekte ve hububat üretimi teşvik edilmekteydi. Buğdayın ihraç edilmesi hükümet tarafından yasaklanmasına rağmen resmi olmayan yollarla buğday ihraç edilmekteydi. Batı Akdeniz, Mısır ve Venedik 'e buğday sevkedilmekteydi. Pirinç üretimi de önem taşımaktaydı. XVI. yüzyılda pirinci Bulgaristan'a Türkler götürdü. Aynı yüzyılda Trakya yöresinde pamuk ekimine başlanmıştır. Mısır, büyük çiftliklerde yetiştirilmekteydi. Tütün ilk defa 1601-1605 yılları arasında İngiliz ve Venedikli gemiciler tarafından İstanbul'a getirilmiştir. Konulan ağır yasalara rağmen tütün içimi devam etmiştir. Tütün daha çok enfiye şeklinde kullanılıyordu. 1680 yılından sonra tütün yetiştirilmesi ve kullanımı serbest bırakılmıştır. Makedonya ve Suriye'de 1687 yılında tütün tarımına başlanmıştır. Yağları ve lifleri için kendir, kenevir ve susam da yetiştirilmiştir.

Bağ-bahçe tarımı Anadolu'nun sulama olanağı bulunan yerlerinde yapılmaktaydı. Büyük şehir kenarlarında bostan, bağ ve meyvelikler yer alıyordu. Büyük şehirlerde, meyve ve sebzeler "sebze ya da meyve kapanına" gelir burada tartılır, vergileri alındıktan sonra dükkanlara dağıtırdı.

Marmara Bölgesi'nde bostan ve bahçe olarak kullanılan toprakların bir

kısmı Türklerin burayı fethinden önce olduğu gibi hıristiyan ahalinin elinde kalmaya devam ediyor, bir kısmı ise hıristiyanlarca kiralanıp, sebzeçilikte kullanılıyordu. İstanbul, büyük bir sebze ve meyve tüketim piyasasıydı. Bağcılık önem taşımakta, yaş ve kuru üzüm üretilmekteydi. Bağ dikmek, ağaç yetiştirmek, duvar çevirmek gibi işlemler sonucu, tarla arazisinin miri toprak durumundan kurtarılıp, mülk toprak yapılabilmesi de bağcılığı ve meyveciliği teşvik ediyordu. Bu uygulama ile köylü mülkü olan toprağa kavuşurken, dirlik sahibi, toprağın miriliğine bağlı vergileri alamaz hale geliyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, hayvan yetiştiriciliğinde, koyunculuk önde gelmekteydi. Özellikle Bursa civarında bu faaliyet büyük önem taşıyor ve çiftliklerde yüzbinlerce koyun yetiştiriliyordu. Çoban olarak genellikle hıristiyanlar kullanılıyordu. Bursa, Edirne ve İstanbul'da et tüketimi fazlaydı. Hayvancılığa bağlı olarak, dericilik sanatı da gelişmişti. Şam, Kahire ve Batı Akdeniz yönünde yapılan hayvan ve ürünleri satışı göçebe halkın sürülerini değerlendirmekteydi. Koyun dışında keçi, sığır, manda ve at yetiştiriciliği de önemliydi. Birçok aile kendi süt ve mamulleri gereksinimini temin için birkaç inek, koyun ve keçiyi beslemekteydi. Halk için hayvancılık ikinci bir geçim kaynağını oluşturuyordu.

XIX. yüzyıl ortalarından itibaren dış ülkelerle ilişkiler artmış, tarım ürünlerinde çeşitlenme ortaya çıkmıştır. 1840 yılında şekerpancarı yetiştirilmeye teşebbüs edilmiş ancak başarısız olunmuştur. 1879; 1890 ve 1898 yıllarındaki şekerpancarı fabrikası kurma girişimleri de başarısız kalmıştır. 1914 yılında Fransız şirketlerinden temin edilen şekerpancarı tohumları Bursa, Çanakkale, Kastamonu, Sivas, Elazığ, Ankara ve Şam'da ekilmiş, iyi sonuçlar alınmış ise de şekerpancarı tarımının yaygınlaşması ve şeker fabrikası kuruluşu Cumhuriyet dönemine kalmıştır.

1861 yılında Amerika'dan getirilen pamuk tohumları, İzmir çiftçisine parasız dağıtılmıştır. Pamuk üretimi daha çok ihracata yönelik yapılmıştır. 1862 yılında dutluk tesis edenlere muafiyetler tanınarak, ipek üretiminin artırılmasına çalışılmıştır. İhraç edilen tütün, üzüm ve incirin üretimlerinde de büyük artışlar görülmüştür.

1844 yılında feshane fabrikasının yün ihtiyacını temin için İspanya'dan getirilen Merinos koyunları, Hayrabolu civarında yetiştirilmeye başlanmıştır. 1843 yılında bugünkü Karacabey Tarım İşletmesi'nin bulunduğu yerdeki Mihaliç Çiftliği'nde de Merinos koyunu üretilmiştir. Başlangıçta üretimi artırmak için vergi muafiyeti gibi teşviklere de başvurulmuştur. Ancak ilk yetiştiricilik, yabancı dokumalara karşı yerli dokumaların rekabet edememesi sonucunda başarılı olamamıştır. 1841 yılında İspanya'dan Hayrabolu'ya, oradan da 1843 senesinde Karacabey Çiftliği'ne getirilen 150 baş Merinos koçu, yerli koyunların Merinosa çevrilmesinde kullanılmıştır. Merinos yetiştiriciliği, uzun yıllar sürmüş ve yaklaşık 80 bin başa ulaşmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda sulama işlerine 19. yüzyılın sonlarında ağırlık verilerek, akarsu ıslahı çalışmaları, sulama şebekesi inşaatı gibi çalışmalar yapılmıştır. 1914-1919 yılları arasında yapımı planlanan nehir ıslahı ve sulama çalışmaları I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla geri kalmıştır.

Osmanlı üretim tarzına bakıldığında, toprak kullanımıyla ilgili olarak şu durum görülmektedir: Anadolu'dan gelerek fetihlere katılan Türkmen Şeyhlerine, ahilere, mülk ve tımar olarak toprak verilmiştir. Osmanlı ülkesi göçebe Türkmenler için cazip hale getirilmiştir. Rumeli'nin fethinden sonra yerel feodal beylerin etkinliğini ortadan kaldırmak amacıyla bir kısmı Anadolu'ya sürülerek, kendilerine tımar verilmiştir. Anadolu eşrafından bir kısmı da Rumeli'ye sürülerek kendilerine tımar verilmiştir. Yeni fethedilen topraklarda, din ayrımı gözetilmeden sipahilere tımar olarak verilmiştir. Osmanlı Devleti, aşamalı olarak beylere ait özel mülkiyet anlayışını yıkmaya çalışmış, malikane sisteminden, padişah dirliği ve sipahi tımarına doğru bir gidiş başlamıştır. Böylece, Osmanlılarda toprakların mülkiyet hakkı devlette bırakılarak kullanım hakkı kamuya mal edilmiştir. Osmanlı üretim tarzı, feodal sistemden ayrı kendine özgü bir sistemdir. Osmanlı çiftçisi "**çift bozan vergisi**" ödemesi durumunda, istediği yerde ve istediği işi yapabiliyordu. Feodal sistemde ise böyle bir hak olmayıp, senyör, serfin sadece malına değil, aynı zamanda kendine de sahiptir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, toprak sisteminde önemli değişiklikler Tanzimat sonrası dönemde gerçekleştirilmiştir. 1839 Fermanıyla bütün dirlikler kaldırılmış ve tımar rejimi sona ermiştir. Artık memur maaşları hazineden verilecek ve toprak vergilerini devlet toplayacaktı. 1847'de toprağın yalnız oğula değil, kıza da miras olarak geçmesi kabul edilmiştir. 1858 Arazi Kanunnamesi ile ülke toprakları beş kısma ayrılmış ve ferdi mülkiyet esası getirilmiştir. Bununla amaç toprakların küçük işletmeler halinde köylüye dağıtılmasıdır. Köylü, kendisine verilen toprak üzerinde istediği gibi tasarruf edebilir, istediği ürünü yetiştirebilir, istediğine kiraya verebilir ve satabilirdi.

1800'lü yılların son çeyreğinden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda tarıma bakıldığında üretim deseninde tahıl ve baklagillerin % 85, meyvelerin % 9, endüstri bitkilerinin % 6 civarında yer aldıkları, zaman içinde meyve ve endüstri bitkilerinin oranlarında yükselme görüldüğü söylenebilir.

İşletme büyüklükleri genellikle orta ölçekteydi. Mevcut işletmelerin % 50'si 50 dönüme kadar genişlikte bulunmaktaydı. Büyük ölçekli işletmeler daha çok Akdeniz ve Ege bölgelerinde yoğunlaşmıştı.

1887'de II. Abdülhamit yönetiminin belirlediği tarımsal gelişme stratejisinde; Tarımsal Kredi Kurumlarının geliştirilip, yaygınlaştırılması, üreticilerin eğitimi, toprak ıslahı ve sulu tarımı yaygınlaştırmak, tarımsal yayım hizmetlerinin geliştirmek, yenilikleri yaygınlaştırmak, tarımsal mekanizasyonu artırmak, yüksek verimli tohum kullanımı, hayvan ve bitki hastalıklarıyla

mücadele, hayvan ırklarını ıslah etmek, vergilerde tarımsal gelişmeyi özendirici düzenlemelere gitmek, taşrada çiftçilere daha fazla hizmet götürmek gibi hedeflere yer verilmiştir.

İttihat ve Terakki yönetimi de tarıma önem vermiş ve tarıma ayrılan kaynağı artırmıştır. Bu dönemde Ziraat Umum Müdürlüğü kurulmuş, Veterinerlik Şubesi, Ziraat Şubesinden ayrılmış, taşrada görev yapan ziraat memurlarının görevleri düzenlenmiş, Halkalı Ziraat Okulu mezunları Ziraat Müfettişi, Ziraat Müdürü, Ziraat Memuru, Ziraat Öğretmeni olarak görevlendirilmiş, tarımsal öğretim düzenlenmiş, tarıma dayalı sanayi dallarının geliştirilmesine çalışılmış, Amerikan asma çubuğu dağıtılmış, yurt dışına yetiştirmek üzere uzman gönderilmiş, vilayetlerde Ziraat Odaları kurulmuştur.

Osmanlı toplumunda kooperatifçilik, Mithat Paşa'nın kurduğu "Memleket Sandıkları" ile başlamıştır. Osmanlı ekonomisinin, batı ekonomisi karşısında güç kaybetmesi, yerli sanayinin, yabancı firmalar karşısında güçsüz kalması karşısında Türk aydınları çıkış yolunu kooperatifleşmede buluyorlardı. İkinci Meşrutiyet yönetimi, tekel durumunda olan alıcı tüccarlara karşı, üreticileri belli kooperatifler bünyesinde organize etmeye çalıştı. Bir tarımsal ürün satış ve kredi kooperatifi olan Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi 30 Kasım 1915 tarihinde 10.000 Osmanlı Lirası kuruluş sermayesi ile kurulmuştur. Buraya incir üreticileri üye olabilmekteydi. Türkiye Palamutçular Anonim Şirketi, Manisa Bağcılar Bankası, İzmit Sancağı Kooperatif Tütün Müstahsilleri Anonim Şirketi Osmaniyesi gibi oluşumlar kooperatif benzeri, üreticinin çıkarlarını savunan, ürünlerin gerçek değerinde pazarlanmasını sağlayan organizasyon örnekleridir.

Osmanlılarda, mekanizasyonun gelişmesi, kaliteli tohum, fidan-fide kullanımının yaygınlaştırılması, bağcılığın, ipekçiliğin, pamuk, zeytin üretiminin artırılması için teşvik edici politikalar uygulanmıştır. Ulaştırma konusunda yapılan yatırımlar (karayolu, demiryolu yapımı, denizyolu ulaşımı gibi) tarımsal ürünlerin pazarlanmasını geliştirmiştir.

Batıyla entegrasyonun artmasıyla Osmanlı Devleti'nde fiyat politikası, müdahaleci olmaktan, liberalliğe doğru dönüşüme girmiştir. 1838 tarihli Ticaret Antlaşması ile tarımsal malların fiyat oluşumunda serbestleşmeye doğru ilk adım atılmıştır. Daha sonra Kara Gümrükleri ile kıyılarda (sahillerde) alınan gümrükler kaldırılmıştır. İhraç resimleri düşürülmüştür. Artık, Osmanlı piyasalarında fiyatlar, uluslararası ekonomi ve ticari konjonktürün etkisine girmiştir. Özellikle ihracata ve ithalata konu olan tarım ürünlerinin fiyatlarında bu etkilenme daha fazla hissedilmiştir. Örneğin Fransa'da bağların floksera hastalığından hasar görmesi, Osmanlılarda üretilen üzüm talebini ve bağ tesisini artırmıştır. Fransa talebi azalınca, üzüm üreticileri ciddi sıkıntılar yaşamışlardır.

Bu dönemde bitkisel üretimde sağlanan gelişmeler hayvancılıkta sağlanamamıştır. Tarımsal ürünlere tahakkuk eden Öşür Vergisi 1887 yılına

göre 1911 senesinde % 62,1 artarken, hayvan varlığından alınan vergilerdeki artış aynı dönemde % 11 oranında gerçekleşmiştir.

1870'den itibaren Osmanlı Devleti'nde uygulanan tarımsal politikalar, üretimde makine kullanımının artması, kimyasal gübre, kaliteli tohumluk, fide ve tarımsal mücadele ilacı kullanımındaki gelişmelerle sonuçlanmıştır. Ürünlerin ekim alanlarında gelişmeler görülmüştür. Ürünlerde verimlilik artmıştır. Geçimlik tarımdan, ticari tarıma doğru bir yönelme başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde tarımsal ürünlerin işlenmesi yönündeki girişimlere destek verildiği de görülmektedir. 1840 yılında Arnavutköy sakinlerinden Dimitri adlı tüccar, şeker fabrikası açmak için Ticaret Bakanlığı'na müracaat etmiştir. Dönemin, Bayındırlık İşleri durumu inceleyip, şu koşullarla kendisine izin vermiştir :

- a) Fabrika, payitahtın ve surların dışında, kendisine gösterilecek yerde inşa edilecektir.
- b) Ülkede yetişen pancar, şeker üretimine uygun görülmediğinden, yurt dışından pancar tohumu getirmesine izin verilecektir.
- c) Tohumu, Rumeli ve Anadolu'da istediği yerlerde kiralayacağı ve satın alacağı tarlalarda ekecek ve pancarın öşrünü verecektir.
- d) Pancardan bundan başka vergi alınmayacak, ancak fabrikanın ihtiyacından fazla olup, yurtdışına gönderilecek kısmı için gümrük vergisi alınacaktır.
- e) Fabrikada, birkaç öğretici uzmandan başka bütün işçiler Türk olacaktır.
- f) Dimitri, şeker imalini ve pancar tarımını belirlenecek iki müslümana karşılıksız öğretecektir.
- g) Üretilen şekerin her kantarı için iyi kalitesinden 20, orta kalitesinden 10, kötü kalitesinden 10 kuruş ruhsat resmi alındıktan sonra satışına izin verilecektir. Başka vergi alınmayacaktır.
- h) Yurt dışına satılacak şeker için gümrük vergisi alınacaktır.
- ı) Fabrika, Ticaret Bakanlığı'nın kontrolünde olacaktır.
- i) 10 yıl süreyle başkasına şeker üretimi için izin verilmeyecektir.

Tanzimatın ilanından onbir sene sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yönleriyle ilgili olarak Moniteur Universal Gazetesi'nde M.A.Ubicini imzalı yayınlanan yazılardan tarımla ilgili olanında, Avrupa kısmında toprakların tarıma elverişliliği vurgulandıktan sonra, buğday, ak darı, karabuğday, patates, pirinç, sebze, tütün, kenevir, pamuk, ipek yetiştiriciliği ve ihracatına değinmektedir. Dut, portakal, defne, frenk çınarı, selvi, şark çınarı, kiraz, erik ağaçları, gül bahçeleri, gülyağı elde edilmesini anlatmaktadır. Toprakların 2/3 ünün tarımda kullanıldığını ve tarımdan elde edilen gelirin, toprakların genişliğine göre düşüklüğünü vurgulamaktadır.

Toprakların, Asya kısmında ise toprakların yine verimli olduğunu fakat aynı ihmalin devam ettiğini belirtmektedir. Ankara yünü, pamuk, afyon ve cehri (sarı boya) Anadolu'nun ihracatında önde gelmektedir. Senede 450-500 bin kilo

elde edilen tiftiklerin $\frac{3}{4}$ 'ü başta İngiltere olmak üzere Avrupa'ya ihraç edilmekte, $\frac{1}{4}$ 'ü ise ülkede şal ve seccade imalinde kullanılmaktadır. Yıllık pamuk üretimi beş kalitede 30.000 balyadır veya 7,5 milyon kilodur. 12 bin balyası ihraç edilirken 8 bin balyası İç Anadolu'da, 10 bin balyası Manisa ve Aydın'daki fabrikalarda kullanılmaktadır.

Osmanlı'nın bu döneminde, tarımın yozlaşmasının başlıca dört nedeni vardır:

- a) Çiftçilerin yeni teknikler hakkında yeterli bilgi sahibi olmayıp, tarımda geleneksel yöntemlerin hakim olması.
- b) El emeğinin eksikliği. Köylü nüfusun şehre göçü ve köylerdeki emniyetsizlik.
- c) Döner sermayenin eksikliği. Sermaye yokluğundan çiftçi ürününü % 30-40 aşığına henüz hasat edilmeden elden çıkarmak zorunda kalmaktadır.
- d) Ulaşım yollarının yetersizliği.

Yolların yetersizliği yüzünden, pazara uzak yerlerde tarım ürünlerinin fiyatları oldukça düşük bulunuyordu. 1846 yılında, Anadolu'nun bazı yörelerinde ürün olmaması nedeniyle kıtlık çekilirken, 100-125 km uzaklıktaki diğer bir yörede ürünün tarlada çürüdüğü olmuştur.

1841 yılında Ceridei Havadis Gazetesinde, Bursa'dan Fransa, İtalya ve Amerika'ya dut tohumu ve fidancı gönderilmiştir. Fransa ve İtalya'da sonuç alınmış ise de Amerika ikliminin soğuk gelmesi nedeniyle kış mevsiminde fidanların çoğu kurumuştur.

Namık Kemal 1872 yılında İbret Gazetesindeki bir yazısında tarımın, zenginliğe, sanat ve ticaret kadar hizmet edemeyeceğini belirtmiş, ancak o günkü koşullarda sermaye ve bilgi noksanlığına dikkat çekerek, modern tarımın Avrupa'dan öğrenilmesi, her vilayette birkaç tarım komisyonu ve birkaç örnek çiftlik kurulmasını önermiştir.

Osmanlı Devleti ilk defa 1851 yılında Londra'da açılan uluslararası sergiye katılmıştır. Ancak, hava şartlarının uygunsuzluğu yüzünden sergiye gemiyle gönderilen 200 sandık ürün ve eşya geç ulaşmış ve sergiden sonra teşhir edilebilmiştir. Daha sonra 1855 Paris, 1862 Londra sergilerine katılmıştır.

Tanzimat döneminde İstanbul'da ilk sergi Sultanahmet'deki sergi binasında 27 Şubat 1863 tarihinde açılmıştır. 13 kısma ayrılan serginin, birinci kısmında tarımsal ürünler ve orman ürünleri yer almıştır. Bütün Osmanlı vilayetleri kendi ürünlerini sergiye göndermişlerdir. Sergide teşhir edilen buğday örneklerinin sayısı 212'dir. Osmanlı buğdaylarının fiyatı, Fransız buğdaylarından 3 Frank 20 santim/hektolitre daha yüksekti. Serginin diğer önemli bir ürünü ise tütündü. 1860 yılında Kavala Limanından 3,4 milyon kilo

tütün çıkmıştır. Bunun 2/3'ü Fransa, İngiltere, Avusturya gibi ülkelere gönderilmiştir. Sergide 92 pamuk örneği teşhir edilmiştir. Sergiden bir ay sonra tarımsal alet ve makinalarını teşhir için açılan sergide, buğday ve arpa başaklarının tanelerini ayıran 8 beygir gücünde buharla işleyen bir makine, inek sağma aleti, pamuk balyalama aleti gibi makine ve aletler yer almıştır.

Tanzimat döneminde ilk tarım okulu, Ayamama Çiftliği'nde 1846 yılında açılmıştır. Bu okul 2,5 yıl kadar sonra kapanmıştır. 1891'de Halkalı'da açılan okulun adı 1 yıl sonra Halkalı Ziraat ve Baytar mektebi olmuştur. Daha sonra baytar kısmı İstanbul'a taşınarak, Halkalı binası, Ziraat okuluna tahsis edilmiştir. Okul, ilk mezunlarını 1844 yılında vermiştir. 1887'de Selanik'te Ziraat Ameliyat Mektebi, 1891'de Bursa Ziraat Mektebi, 1898'de Ankara'da Çoban Mektebi, 1856'da İstanbul'da Orman Mektebi açılmıştır.

1908'de Meşrutiyet'in ilanından önce Osmanlı'da tarımın gelişmesine engel olan nedenler şöyle sıralanabilir:

- a) Çiftçi ve köylünün araziden mahrum olması.
- b) Köylü ve çiftçinin can ve mal emniyetinin azlığı.
- c) İmparatorluğun, köylüyü zorba ve derebeylerin elinden kurtaramaması.
- d) Adalet mekanizmasında, çiftçinin hakkını alma güçlüğü.
- e) Ulaşım, yol sorunları.
- f) Yol ve ulaşım araçlarının olmamasından kaynaklanıp, Anadolu'yu sık sık tehdit eden kıtlıklar.
- g) Vergilerin büyük kısmının köylü ve çiftçi üzerine yüklenmesi.
- h) Aşar Vergisinin yüzyıllarca Türk köylü ve çiftçisini harap etmesi.
- i) Köylü ve çiftçiden alınan vergilerin tahsilatındaki yolsuzluk.
- j) Köylü ve çiftçinin zamanlı zamansız angarya işlere gitmeye mecbur tutulması.
- k) Köylü ve çiftçi için kredi vasıtalarının sağlanamaması, ağır faizlerle yüzyüze bırakılması.
- l) Özellikle kara gümrükleri vasıtasıyla ticarete karşı engellerin varlığı.
- m) Devlet adamlarının bilhassa ekonomik konularda, ülke gereksinmelerine uymayan yaklaşımları.
- n) Geri bir maliye sisteminin bulunması.
- o) Sağlam bir nüfus politikasının yokluğu.
- p) Kapitülasyonlar denilen yabancılara tanınan imtiyazların, yabancı uyrukluları, Türklerden daha imtiyazlı konuma getirmesi.
- r) Ülkenin tarım sahasında kalkınmasını gerçekleştirmek konusunda devletin yeterli ölçüde girişimlerde bulunmaktan uzak kalması ve halkında bunu sağlamada etkili olamaması.

1908-1920 yılında Meşrutiyet'in ilanından, Büyük Millet Meclisi Hükümeti devresine kadar tarımla ilgili olarak başlıca şu işler yapılmıştır:

- a) Kapitülasyonlardan dolayı açılan gümrükler yüzünden Türk çiftçisi ucuz tarım ürünlerinin ithali nedeniyle perişan olmuştur. Buğdayın vatanı olan

Türkiye, Cumhuriyete kadar buğday ithalatçısı olmuştur. 1909 yılında buğday temini ile ilgili gümrük muafiyetini kabul eden kanun yayınlanmıştır.

b) 1910'da Pirinç Ziraatı Kanunu çıkarılmıştır.

c) 1911 yılında muhacirlerin iskan, iaşe, tohum, tarım aletleri temini için iskan tahsisatı artırılmıştır.

d) 1909 senesinde üzüm dışındaki meyvelerden yapılan ispiritonun yalnız sanayide kullanılacağı, bunlardan içecek yapılmayacağı, bu tip ispiritodan yapılan içeceklerin ithalinin yasaklanması.

e) 1911'e kadar ipekten alınan tellaliye isimli resmin (vergi) kaldırılması.

f) 1911'de bağlardaki filoksera hastalığının yayılmasını önlemek için kanun çıkartılması.

g) 1914'de çıkarılan kanunla 1915'den itibaren ihya edilen bağların beş, yenilenen bağların on yıl süreyle öşür ve vergiden muaf tutulması.

h) Amerika yanında, Orta Asya'dan da pamuk tohumu ithaliyle, pamuk üretiminin geliştirilmeye çalışılması.

ı) Maliye Bakanlığı'na, Aşar Vergisinin ıslahı için yetki verilmesi.

Genel seferberlik döneminde 66 milyon dekar olan hububat alanı 35 milyon dekara geriledi. Ülke açlık tehlikesi ile karşı karşıya kaldı, süpürge tohumu, palamut, yabancı otların yendiği günler oldu. Çekirge ülkede bir afet halini aldı. Bunlara karşı 1916 yılında, fazla tarım yapanları askerlikten muaf tutmak, askere gitmiş olan çiftçilerin arazisini kadınlar ve ihtiyarlar vasıtasıyla imece yoluyla ektirmek gibi önlemlere başvuruldu.

İşte köylü ve kırsal kesim bu güçlükler içinde bulunurken Büyük Millet Meclisi Hükümeti dönemine ulaşıldı.